

**O`ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALIQ BILIMLENDIRIW
MINISTRILIGI**

**A`JINIYAZ ATINDAG`I NO`KIS MA`MLEKETLIK PEDAGOGIKALIQ
INSTITUTI**

**Ta`biyi pa`nleri fakul`tetini
« Geografiyani oqituv metodikasi » kafedrasi**

**«Geografiyani oqituv metodikasi» bakalavr ta`lim bag`darinin`
4 a – kurs talabasi
Jalg`asbaev Qanish`**

**«ORTA AZIYA TA`BIYI RESURSLARI HA`M ONI GEOGRAFIYA
SABAG`INDA QOLLAW » TEMASINDA**

PITKERIW QA`NIGELIK JUMISI

Ilimiy basshi:

g-m.i.k. K.Jaqsimuratov

Kafedra baslig`i:

p.i.k. dots. R.T.Gaypova

No`kis 2016 jil

M A Z M U N I

KIRISIW

I-BAP Orta Aziya u'lkesine uliwma sipatlama

I.1. Orta Aziya u'lkesinin' geografik jaylasqan orni

I.2. Orta Aziya ulkesinin'geologiyaliq du'zilisi.....

I.3. Jer astı baylıqların xalıq xojalıg`ında qollanıwı...

II-BAP Orta Aziya resurslarınan xalıq xojalıg`ında paydalanıw ha'm oni geografiya sabaqlarında qollanıw

II.1. Mektep geografiya sabaqlarında Orta Aziya tabiiy resursların oqıtıw metodaları.....

II.2. Mektep geografiya sabaqlarında Orta Aziya tabiiy resursların u`yreniw temasın oqıtıwdın` o`zine ta`n qa`siyetleri.....

Juwmaqlaw

A`debiyatlar dizimi

КИРИСИҰ

Бизиң жасап атырған регионымыз болған Орта Азия үлкеси тәбийий-аймақлық тәрептен Евразия материгиниң сондай бир үлкеси, ол басқа тәбийий үлкелерден пүткиллей парық қылады. Орта Азия үлкеси материктиң орайында, океанлардан узақта, туйық бассейнде (Каспий-Арал-Балхаш) жайласқанлығы, арқа хәм батыс тәрепке ашықлығы, шығыс хәм кубладан кудиретли таў дизбеклери менен оралғанлығы үлкениң ең әхмийетли өзгешеликлерин белгилеп береди.

Үлкени үйренгенимизде биринши нәўбетте оның рельеф өзгешеликлерине нәзер аўдарамыз. Әдетте тәбийий географияда биринши дәрежели рельеф формалары болып тегисликлер хәм таўлар есапланады. Орта Азия тәбийий географиялық үлкесиниң жоқарыда аты аталған провинцияларды жеке түрде үйрениу мақсетке муўапық болады.

Орта Азия үлкесинин таўлы провинциялары майданы тегислик провинцияларға карағанда кемирек территорияны ийелейди. Таўлы провинциялардың қатарына биринши нәўбетте Саур хәм Тарбағатай, Жоңғария Алатаўы, Тяньшань, Памир, Түркмен-хорасан таўлары х.т.б. орынлар киргизиледи.

Питкериу қәнийгелик жумысының биринши бөлиминде таўлы провинциясының улыума тәбийий географиялық жайласқан орны, рельефи, климат, ишки суўлары, өсимлиги хәм хайўанат дүньясы хаққында мағлыўматлар бериледи.

Кейинги бөлиминде таўлы провинциясының тәбийий-географиялық районларын арнаўлы түрде бөлип үйрендик. Онда хәр бир тәбийий географиялық район хәм онда болатын тәбийий процесслер хаққында тоқталып өтемиз.

Соңғы бөлиминде болса таўлы провинциясының тәбийий ресурсларынан халық хожалығында пайдаланыў мәселелери берилген.

Питкериу қәнийгелик жумысын жазыўда мен көп ғана материаллардан, жазба архивлик фондлардан хәм илимий басшымның илимий мийнетлеринен пайдаландым. Бул жумысларда жәрдем бергенлиги ушын илимий басшым геология-минералогия илимлери К.Жақсымуратовқа өзимниң миннетдаршылығымды билдиремен.

I-БАП. Орта Азия улкесине улыўма сыпатлама.

1.1. Географиялыық жайласқан орны.

Орта Азия улкеси курамына Саур хэм Тарбағатай, Тяньшан, Алай-Хисар, Памир хэм Түркмен-хорасан таўлары киргизиледи. Бул районлардың орташа бәлентликлери бойынша бәлент таўлардың қатарына киргизиледи. Таўлы провинциялардың геологиялық структурасы хәр қыйлы плиталардан ибарат болып келеди. Таўлы провинциялардың геологиялық структурасы тәрәпинен бир пүтин емес хэм бул орынларда көплеген жер силкиниўлер болып турады.

Папезой дәўиринде таўлы провинциялар Урал Тянь-Шан геосинклипаль областының курамына киргизилген каледон таў пайда болыў басқышында орайлық Қазақстанның батыс бөлими хәде Арқа Тянь-Шаньда курғақлыққа айланыў процесслери жүз берген.

Тектоник хәрәкетлер нәтийжесинде антиклинарлар менен бирге үлкен шөкпелер жүзеге келди, буларға Жезқазған, Теңиз, Торғай, Сырдәрья х.т.б. киргизийге болады. Палеозойдың ақырларында күшли бурмаланыў Урал-Тянь-Шань геосинкнал областының кубла бөлиминде курғақлықтың жүзеге келиўине алып келди.

Үлкениң таўлы провинциясының арқа бөлимлери Тяньшань таў дизбеклерине туўра келеди. Бул орынлар негизи пралеозой эрасының жынысларынан герцин хэм каледон таў пайда болыў басқышларында қәлиплескен. Бул жыныслардың үстин қалың (2000-3000 м) мезазой хэм кайназой эраларының геўек жыныслары (гил, мергел, кум, шағал, конгломерат х.т.б.) қаплап алған. Айрым орынларда платформаның түп жыныслары хэм ашылып қалған.

Тяньшань таўлары геологиялық тәрәптен алып қарағанымызда жоқарыда айтқанымыздай герцин таў пайда болыў басқышында жүзеге келген. Бул жерде протезой эрасының гнейс, кварцит, кристаллы

сланецлерден тартып , палеозой мезазой эраларының теңизи шөгинди (хәктас, кумтас, көмирли спанец) жатқызықларына шекем ушырайлды. Қатты жыныслар шөгинди жынысларды жарып шыққан орынларда металлы пайдалы қазылма байлықлар ушырасады.

Тяншань таў системасының рельефи таўдың бәлент шыңларынан ибарат болып, шығыстан батысқа қарай параллель рәуиште созылған. Ол шығыстан батысқа қарай тарайып келеди. Арқада ең кең орны 1000 км этирапында болса, кублада оның кеңлиги бирнеше 100 км ге түсип қалады.

Таўлы провинциясының батыс бөлими есапланған Түркмен-Хорасан таўлары тәбий-геграфиялық районуна Нишاپур, Копетдаг х.т.б. таўлар киргизиледи. Түркмен-Хорасан таўларының шегарасы Үлкен хәм киши Балхан таў дизбеклеринен өтеди. Батыста болса Қарабоғазгал хәм Каспий теңизи менен шегараланады.

Түркмен-Хорасан таўлары тәбийий-географиялық району геологиялық дүзилisine қарай мазозой, палеозой дәўиринде болып өткен таў пайда болыў басқышында жүзеге келген. Оның негизи перм, триас дәўириниң метаморфик гилли сланецлери, хәк таслары, шетлери болса юра хәм бор дәўириниң кумлы гиллери менен хәктаслардан тупқарағайда хәм Кендирли платосы болса палеоген хәм неоген дәўириниң хәктасларынан ибарат.

Таўлы үлке геологиялық дүзилиси тәрeпинен эпипалеозой жынысларынан ибарат. Оның үстин қалыңлығы 2-3 км болған мезазой хәм кайназой дәўириниң шөгинди жыныслары қаплап алған.

Туркмен-Хорасан таўлары Каспий теңизиниң шығыс жағаларынан Батыс Копетдаг таў етеклери, Узбой, Туарқыр қалдық таўларының Үстирт платосының кубладаы гинки менен тутасқан жерине шекем болған аймақларды хәм Қарабогазгаол қолтығын өз ишине алады. Тәбий-географик тәрeптен жетерли дәрежеде қурамалы болған усы үлке ландшафт структуралары хәқыйқатында да тез өзгериўшеңлиги менен сыпатланса шығыс тәрeпке қарай усы тегислик бәлентликлер, қырлар платолар хәм де

орташа бәлентлиги таўлар және теңиз қәддинен пәсте жайласқан батықлар мене бәнт болып келеди. Геологиялық-геоморфологиялық дүзилиси тәрәптен аймақты 2 бөлимге ажратқан ҳалда үйрениў мақсетке муўапық есапланады. Буның тийкарғы себеби Узбой алабынан арқалда тийкарынан бәлентлик, плото, пәс таўлар, шөкпелер, кублада болса тийкарынан алғанда таў етеклери хәм теңиз тегисликлери бар.

Тектоникалық структурасы тәрәптен бул орынлар красноводек бүгилмесине туўра келеди. Ол болса өз нәўбетинде Үлкен Балхан хәм Кубадоғ мегантиклиналы Туарқыр мигантиклиналы хәм мегансинклиналларын бир-биринен ажыралып турады. Красноводск бүгилмесиниң шығыс бөлимин балхан алды синклиналы курайды.

Ол үлкен Балхан системасының арқа жанбаўыры етеклеринде жайласқан. Бул орында хәм пор дәўири жыныслары 1000 м тереңде жайласқан. синклиналь жер сынығы бойынша Үлкен Балхан мегантиклиналы менен тутасады.

Турақлы мегантиклиналы хәм мегансинклиналлы системасы кубла-шығыстан арқа- батысқа қарай 600 км ге шекем созылған.

Үлкениң геоморфологиялық дүзилиси геологиялық өзгешеликлери менен байланыслы, бурмалы антиклиналларға таўлықлар, синклиналларға батықлар, горизонтал жағдайда жатыўшы теңиз жатқызықларына платолар тән болып келеди. Үлкен Балхан дизбеги неогенниң хәктасларынан қуралған.

Дизбек қурғақ сайлар хәм жарлар менен типкенленген, оң тәрәпи кумтас хәм хәктаслардан ибарат. Киши Балхан дизбегиниң суўайырғыш бөлими денудацион тегимсленген жүзеден ибарат, арқа жанбаўыры болса тик болған жарлардан ибарат. Арқа жанбауыры болса болса тик болған жарлардан ибарат, кубла жанбауырларды текшее сыяқлы формадағы мониклинал грядалар-куэсталар курайды. Суўайырғыш бөлими болса хәктастан. Жанбаўырлары гил, алеврит хәм кумтастан ибарат. үлкен хәм киши Балхан дизбеклериниң етеклери проювиал тегисликлер менен оралған.

Үлкен батыс бөлімінде Красноводск плотосы жайласқан. Плотоның абсолют бәлентлиги орташа 200 м ге тең. Плото рельефи толқын сыяқлы болып, жоқапры бөлімінде плиоционның горизонталь жағдайда жатыушы жынысларынан құралған. Плото арқада, батыста хәм кублада бәлент тикчинк пайда еткен халда этираптағы орынларға пәсейди. Плотоның кубла шети анағурлым көтерілген хәм әдетте оны Кубадағ бәлентлери деп атайды. Бул бәлентликтің океан қәддинен орташа бәлентлиги 300 м этирапында болып келеди. Плотоның арқа шетки точкасы Сарыченграк жарлығы деп аталады.

Түркмен-Хорасан таулары генетик тәрәптен хәр түрли болып келеди. Аймақта делювиал-пролювиаль, аллювиал-пролювиал, аллювиаль-дельта хәм теңиз тегисликлери Копетдаг дизбегинің батыс бөліминен кублаға қарай сумбар хәм Атрек дәрьялары алабына қарай тарқалған. тау алды пролювиал тегисликлери пәс таулардан жууылып келетуғын жыныслар есабынан жүзеге келген.

Кубла-батыста Бадхиз-Карабел бәлентликлеринің арқа стеклеринен өтеди. Район админстративлик тәрәпинен Түркменстан Республикасының тарриториясында жайласқан. улыўма майданы 350 мың км². Рельфи тийкарынан тегисликтен ибарат, бәлеентлиги батыстан-шығысқа қарай артып барады.

1.2. Климаты, ишки суўлары, топырақлары.

Орта Азияның таулы провинциясының климатлық өзгешеликлери хәр қыйлы болып келеди. Климаттың өзгешеликлердің ең характерлиси бул кескин континенталлық болып табылады. Таулы үлкелер тегислик үлкелерге қарағанда жыл даўамында кем Қуяш энергиясын алады, соның жаз қысқа даўам етеди хәм салқын болады. Әсиресе, кубладағы тау системаларында хаўа жүдә салқын болып келеди. Жазда хаўаның орташа температурасы +10⁰с тан жоқары. Қыс айларында суўық хаўа кирип келиуи менен ол тәсир тәсир еткен аймақта хаўаның температурасы кескин пәсейип (0 хәм оннан

пәс) кешки ўақытлары ھاўа ашық, күндизки ўақыт, қуяш нур шашып турса хәм қыста қатты аяз болады. Азанғы ўақытлары думан түсиўи мүмкин. Батыстың ығаллы ھاўа массаларының турақлы есиўи себепли аязлы ھاўа күшсизленип күн жылыды. Күшли фронтлардың бир-бири менен соқлығысыўы нәтийжесинде қыста қар жаўыўы гүзетиледи. Салыстырмалы жыллырақ циклонлы хәм хәдден тысқары суўық антициклонлы ھاўа массаларының тез-тез бастырып кириўи себепли тегисликте кескин континетал ھاўа жүзеге келеди..

Таўлы үлке провинциясында ығаллық тегисликлерге қарағанда жоқары. Жылдың салқын мәўсимлерине жаўын-шашын көп муғдарда түседи, жаздың ыссы күнлеринде болса усы ھاўа массалары орта Азияда кирип келиўи менен анағурлым қурып кетеди. Усы себепли жылдың ыссы дәўиринде жаўын-шашынның жүдә кем түсиўи. айрым орынларға улыўма түспеўи менен сыпатланады. Бул жағдай үлкениң қурғакшылық өзгешеликлерин белгилейди.

Соның менен бирге, таўлы үлке провинцияда жаўын-шашынның түсиўи аймақ бойлап бир тегис бөлистирилмеген. Таўлы провинцияның орайлық Тяншань хәм Памир таўлы тәбийий-географиялық районларында жаўынлар жыл даўамында дерлик бир муғдарда түседи. Айрым ўақытлары болса жаз айларында жаўын шашынның көп болыўы менен характерленеди. Тегислик провинцияларда болса бул процесстиң кериси болып өтеди, жазда дерлик жаўын-шашын түспейди, гүз, қыс хәм бәхәрде жаҳын көп жаўады. Бул жағдай бул дәўирде күшли циклонлардың хәрекетти хәм жаз айларында термик депрессияның жүзеге келиўи менен түсиндириледи.

Таўлы үлке провинциясының Тяншань, Саур-Тарбағатай таўлы дизбеклеринде климат қублаға қарағанда бир қанша парықланады. Буның тийкарғы себеби үлкениң арқадан-қублаға қарай узақ аралыққа созылғанлығы болып табылады. Бул районлар хәм тийкарынан контининталь климат пенен белгиленеди. Қыс болса жүдә узақ, алты айға шекем даўам

етеди. Қыс мәусимінде бул аймақта антициклон өзгешеликлерге ийе болған жауа райы хукиранлық қылады. Ақыбетте жауын-шашын кем түсип, температура пәсейип кетеди. Жаз айларында болса орташа поястың циклонлары тәсиринде болады. Саур-Тарбағатай үлкесинде климаттың континенталлық өзгешеликleri тегислик провинцияларға усап батыстан шығысқа қарай артып барады. Территорияның арқа бөлиминде январдың орташа температурасы -18,-19 , болса, кублада -14, -15 болады.

Орта Азияның таулы провинциясының батысында Түркмен-Хорасан таулы районлардың дерлик көпшилик бөлими орташа климат поясында жайласқан. Усы себепли айрым жыллары қыс қатты келип, температуратың пәсейип кетиуи гүзетилсе, айрым жылларда қыс мәүсими жумсақ келип жыллы болады. Жаз мәүсिमінде жауын-шашын түспей, күн ысып, курғақ субтропикалық климат өзгешеликleri жүзеге келеди.

Орта Азия таулы үлке првинциясының шығыс бөлиминде температура муғдары январь айында -13^0 - 18^0 с ты курайды. Айрым уақытлары арқа-шығыстан кирип келиуши сууық ағымының турып қалыуы себепли температура пәсейип -35 с қа шекем түсип кетеди. Июль айының орташа температурасы болса тегислик провинцияларға қарағанда пәс $+18^0$, $+20^0$ айрым уақытларда $+25$ $+30^0$ С қа көтерилиуи мүмкин.

Орта Азияның таулы провинциясының ишки суулары бир тегис бөлистирилмеген. Таулы провинция хәм тегислик провинцияға усап әдеттегидей гидрологиялық жақтан берк үлке есапланады. Онда Каспий хәм Арал теңизleri, Балхаш көлинің қуйыушы дәрьялардың тийкарғы суу жеткерип бериуши дереклеринен есапланады. Таулы районларда жауын-шышынның тегислик районларға салыстырмалы көп болыуы себепли дәрья аңғарларында турақлы ағым қәлиплескен. Таулардан басланыушы ири дәрьялар берк бассейнлерге қарай шөлде кесип өтти, олардың айрымларының алдынан қууған дәрьялары еки көллерине хәзирги уақытта жетип бара алмады. Тегислик провинцияның орайлық бөлимleri Қызылқум

хәм Қарақум шөллери Орта азияның кубласында жайласқан бәлент таўлардан баланатуғын дәрьяның суўының пуўланыў процесси болып өтетугын районлар қатарына киргизиледи.

Таўлы провинциясының арқа бөлиминлеринде дәрьялар оншели дәрежеде көп тарқалған. Тяньшань хәм Памир таўларынан басланыўшы ири дәрьялар өз суўларын тийкарынан ишки бассейинге қуяды. Регионның орайлық бөлиминде таўлар берк бассейин арасындағы суў айырғыш есапланады. Бул таўлардан басланып арқаға қарай Әмиўдәрья, Нарын, Қарадәрья, Сыдәрья, Или ҳ.т.б. дәрьялар ағады. Суў айырғыш таўлардан кублаға қарай Торғай сарысуў. нура. Мойынты, Аягаз усаған дәрьялар ағады.

Бул үлкеде соның менен бирге көллер хәм тарқалған. Бул көллердиң ең әҳмийетлери Ыссықкөл, Шатыркөл, Қаракөл, Сарёз хәм басқалары есапланады. Бул көллердиң ишиндеги ең үлкени Ыссықкөл көли есапланады.

Таўлы провинциясының батыс бөлими районлары Түркмен Хорасан таўларында кишкене дәрьялар системасы қәлиплескен. Бирақ ығаллы жаўын-шашын көп болатғын бәхәрде батықлар суў менен толып, жазда шорлақларға айланады. Таўлы провинцияның кубла шығыс бөлимлеринде ағын суўларды бир тегис тарқалмаған.

Орта Азияның таўлы провинциясының топырақлары шараятына гөре хәр қыйлы болып келеди. Өзине тән климатлық шараятлар хәм тегисликлерде тарқалған таў жынысларының литологиялық хәм механикалық қурамы, рельеф шараятлары аймақта тийкарынан шөл топырақларының раўажланыўына алып келген. Усы жағдай топырақ пайда болыў процессинде жүзеге келген. Таўлы климат шараятында таў жынысларының уныраўы көппеп карбонат дузларының ажыралып шығыўына себеп болған.

Топырақлардың тарқалыўына анық бир нызамлық сезиледи: палеоген хәм нелген жыныслардан қуралған плото, бәлентлик, қыр хәм олардың шлейфлери, палеозой жыныс ларынан дүзилген, жанбаўырларда тийкарынан

боз-қоңыр топырақтар тарқалған. Усы топырақтар гипсли механикалық топырақтар. Таулы районларда бәлентлик поясларында өсимликтер менен беккемленген орынларда тау дала топырақтары, хәрекеттеги бәлимде болса тек ғана тау қоңыр топырақтары тарқалған. Олардың айрым бәлимлери хәзирги ўақытта өзлестирилген. Тақырлар әдетте берк батықлардың түбин ийелейди. Жер бети тығыз хәм қатты болғанлығы себепли өсимликтер өспейди. Тақырлы топырақтар хәм шорлақтар менен бир орында ушырасады.

Таулы районлар хәр түрлилиги хәм климатлық шараятлардың ири аймақлар бойынша бир аз болса хәм парықланыўы хәр түрли жағдайларды келтирип шығарады.

Таулы провинцияда тийкарынан алғанда бәлентлик поясы зонасы жайласқанлығы себепли көпшилик бәлимде усы зонаға тән болған топырақ түрлери тарқалған. Бул зона өзиниң топырақ қатламының өзгешеликлерине қарап хәр түрли 2 киши зоналарға ажыратылады: 1. Тау дала топырақлы киши зона. 2 Қоңыр-каштан топырақлы киши зона. Буннан тысқары дала зонасының айрым орынларында қалдық таулардың бар болыўы себепли бәлентлик поясланыўы жүзеге келеди. Бул орынларда тийкарынан азонал топырақтар тарқалған.

Ора азия таулы провинциясының кубла бәлиминде Бадхиз-Карабел қырлары, Түркменстанның кубла-батыс бәлимлеринде Түркмен-Хорасан тауларында рельеф дүзилиси хәм жатқызықлардың литологиясы және механикалық қурамы хәр түрлилиги себепли аймақта топырақтардың түрли типлериниң раўажланыўына себеп болған. Бул районда топырақтардың шорланыў дәрежеси түрлише болып келеди. Тау етеклериндеги бәлент тегисликтерде олар күшсиз хәм орта дәрежеде шорланған Батыс тәрепке қарай қурамында дуздың муғдары артып барады.

Үлкен Балхан дизбегиниң төменги жанбаўырларында тау-қоңыр, жоқарысында баўыр рең топырақларда 1-2 % баўыр рең топырақларда болса оннан хәм көбирек.

3-БАП. Орта Азия улкесинин тәбийий ресурслары хәм олардаг халық хожалығында пайдаланыў

Орта Азия улкеси тәбийи-географиялық, климатлық, биологиялық хәм геологиялық тәрептен, қурамалылығы. тегисликлердиң белгили нызамлылықлар тийкарында жайласыўы, қубладан арақа тәрепке шөл, ярым шөл хәм олардың түрли тиллердиң алмасып барыўы, Евразия материгинде үлкен берк бассейинен ибарат екенлиги, қуяш радиациясы хәм гидроэнергитика ресурсларына байлығы хәм де басқа түрдеги байлықлардың барлығы регионның үлкен потенциал экономикалық күшке ийе екенлигинен дерек береди.

Улкеде шийки зат ресурслары экономикада жүдә үлкен әхмийетке ийе. Минерал шийки зат тийкарында саанат тармақлары раўажланады, булар тийкарғы ресурс есапланады. Хәзирги ўақытта бизлер үйренип атырған территорияда жүдә көп пайдалы қазылма кәнлери ашылған. олардың ишинде 100 ге жақын минерал шийки зат түрлери анықланған. Булардан айрымлары жәхәнде алдыңғы орынлардың бирин ийелейди.

Жалынғы-энергитика ресурслараы нефт, газ, газ-конденсант х.т.б. кәнлери киргизиледи. Бул қазылма байлықлар көбинесе таўлы үлкениң орайлық бөлиминдеги батықларда атап айтқанда Ферғана хәм Ош алабында кең тарқалған. Бул жерде санаат әхмийетине ийе болған Пермь-триас (Қубла Аламышық, Мыңбулақ, Ош), орта юра хәм пор дәўириниң қатламларында нефт кәнлери көп леп ушырайды.

Каспий бойынан Түркмен-Хорасан таўлары структурасы зонасында бирқанша нефть кәнлери табылған. Бул кәнлер төменги пор, юра хәм перм-триас жатқызықларында хәм ушырайды. Ферғана батығындағы нефт кәнлери төменги пор жатқызықларына туўар келеди. Нефть-газ кәнлери төменги пор хәм орта юра жасларындағы қум хәм қумтасларда табылған.

Үлкениң орайлық бөлимлеринде яғный Өзбекстан аймағында газ- нефт бассейинлери сыпатында таўлы районлары потенциалы районлардан есапланады. Бухара-Хийўа нефт-газ районларда Газли, Шортан, ортабулақ, Көндумалақ, Таслы, Шортепа, Зевар ҳәм тағы басқада кәнлер бар.

Буннан басқа ҳәм улке аймағында көмир кәнлери, темир рудасы кәнлери жайласқан. Булардың ишинде белгилер кәнлер Чирчиқ-Ахангаран таўлы үлкесиндеги Ангрэн, Ош алабындағы көмир кәнлери ҳәм темир кәнлери киргизиледи.

Орта Азия үлкесинде суў реурслары тегислик провинциясының районларына қарағанда айтарлықтай көп болып келеди. Буған тийкарғы себеп таўлы орынлардағы климат шәриятлары болып табылады. Таўлар дәрьяға суў жеткерип бериўши тийкарғы дерек болса, алтегисликлер оның сарпланатуғын майданына айланады. Тегислик провинциясының және бир үлкен әҳмийетке ийе өзгешелиги бул жер асты суўлары болып табылады.

Paydali kazilma bayliklardi aliu jollari

*Ashik turde k
kar`erlerde
(Kum, saz ilay,
xak tas, torf ...)*

*Skvajina burgilay arkali
(neft`, tabiyii gaz`,
Jer asti suulari...)*

*Shaxta kaziu arkali
(tas komir,
metall rudalari ...)*

1. Janilg`i-energetika bayliqlari toprinda: neft`, gaz ha`m ko`mir kiredi.

Bul jer asti qazilma bayliqlar Ferg`ana sho`kpesindeki Arqa So`x, Qubla Alamushuk, Palvantas, Shimyan, Shursuwa basqa orinlarda tobilg`an. Bular yura, bo`r, paleogen ha`m neogen dawirlerinde jatqizilg`an sho`gindi taw` jinlari qatlamlari arasinda ornalasqan. Paleogen dawiri jatqizilg`an a`sirese paydali qazilmalarga bay bolip esaplanadi. Neft` Sherabad-Surxandarya sho`kpe`sindegi

paleogen haktaslari qatlamlarida Hovdog, Ushqizil, Ko`kayti ha'm basqa orinlardan alinbaqta.

Neft` ha'm gaz ka'nleri Hisar dizbeginin' qubla-shig'is tarmaqlarindag'i Adamtas, Gumbulaq, Pashkamar, Qizilbaroq, Omon-ota atli orinlarda joqari yura dawiri karbonat taw` jinslari antiklinal` burmalarida da ashilg'an. Qashqadaryya ha'm Buxara welayatlarinin' tegislik bo'liminde bir qansha neft` ha'm gaz ka'nleri (Mubarak, Oqjar, Saritas, Jarqoq, Qarawilbazar ha'm basqalar) ashilg'an bolip, olar yura ha'm bo`r sho`gindi taw` jinslari menen birlesken bolip esaplanadi.

Gazdin' juda u'lken bolimi Buxara welayatindag'i Gazlida 50-jillardanaq ashilg'an edi. ol ju'da u'lken koldemde edi. Rossiyanin' qalalarina Aral quwirlari orqali alip ketilgen na'tiyjesinde hazir tawsilip barmaqta. Bunnan tisqari, gaz

ka'nlari Usturt platosidagi Shohpaxta, Quanish atli orinlarda yura dawiri sho`gindi taw jinslari qatlamlari arasinda ashilg'an.

O`zbekistan aymag'inda ko`mirdin' to`rt kani (Ahangaran Sharg'un, Baysun, Kuhitan') btlgili. Bulardan Ahangaranda qo`n'ir ko`mir kani Tashkent walayatidag'i Ahangaran darya alabinin' o`rta ag'isinda ornalasqan bo`lip, ashiq usulda qazip alinbaqta. Bul ko`mir kaninin' orayi respublikada tawilg'an barliq ko`mirdi 96,5 % sirtqa eksport qiladi.

Surxandarya walayatinin' tawli bo`limindegi joqari sipatli Sharg'un tasko`mir koni. Ka'n ten'iz qa`ddinen 600-800 m ba`lentlikte yura dawiri jatqiziqklarinda ornalasqan. Ko`mir qatlamlarinin' o`rtasha qalin'lig'i 4,5 m bazilarinin' qalin'lig'i bolsa 12 m ge jetedi. Bul aymaqta Baysin ha'm Kuhitan' ko`mir ka'nleri ha'm ashilg'an bolip, olar yura da'wiri jatqiziqklari arasinda bolip esaplanadi. Ko`mir ka'nlerinin' uliwma zapasi 6 mlrd. tonnadan ziyat bolip esaplanadi.

2. Rudali paydali qazilmalardan qara mettalar (temir, titan, marganes, xrom), siyrek ushirasatug`in metallar (altun, vol`fram, molibden, kaliy, vismut, sinap, surma ha'm basqalar) tawilg'an.

Respublika aymag'inda temir ha'm titanin' bir qansha ka'nleri ashilg'an. Bulardin' payda bo`liwi aymaqtin' geologiyaliq tsivilizatsiyasi dawirinde ju'z bergen vulkanikaliq protsesler, sho`gindi taw jinslarinin' jatqiziliwi da

gidrotermal protsesler menen baylanisli. Vulkannin' protsesler menen baylanislig'i temir rudalarinin' biri Qaraqalpag`istan aymag`inda ornalasqan. Hisar dizbekleri Qazg`an taw O`zbekistanin' shig`is bo`liminde ornalasqan Syurenata, Shabrez, Min`bulaq, Shimg`an ha`m basqalar. Sho`gindi taw jinislari menen baylanisli qara metallar Aralaldi, Qizilqum, Sultan Ways ha`m basqa orinlarda barlig`i aniqlang`an. Vulkanliq sho`gindi ha`m gidrotermal protsesler na`tiyjesinde payda bo`lg`an marganes ka`nleri Zerafshan Zirobulaq, Qaratepa ha`m basqa taw`larda ashilg`an. Biraq, olardin' aniqlag`an kanleri u`lken emes. Vulkannin' protsesler menen baylanisli xrom ka`nleri Tamdi taw, Sultan Ways dizbeklerinde tawilg`an.

U`lkemiz aymag`inda ren`li metallardan mistin' ko`plep ka`nleri ashilg`an. Ka`nlerdin' u`shewinen Qurama tawlardin' arqa janbawirlanda (Qalmoqqir, Sarishekuv, Dalnee) metall qazip alinbaqta. Bul ka`nlerden qazip alinatug`in shiyki zat esabina Almaliq taw metalurgiya ka`rxanasi islep turipti. Ka`nlerdegi mis ka`ni paleozoy dawirine tiyisli slanets to`mengi devon da`wiri effuzivlar, devon-tasko`mir da`wirleri karbonat taw jinislari olardi orta tasko`mir da`wirinde jarip shiqqan intruziv taw jinislari ornalasqan. Bulardan tisqari, mis ka`nleri Qizilqum, Qubla O`zbekistan aymaqlarida da barlig`i aniqlandi. Qorg`asin ha`m qalayi O`zbekistannin' ko`plegen aymaqlarida tawilg`an. Bunday paytlari qazilmalar qubla O`zbekistandag`i Xandimda ma`lim. Bunday paydali qazilmalarg`a Shatqal-Qurama tawlari birqansha bay. Bul jerlerde qorg`asin ka`n, mis ka`n, Qospan say ha`m basqa ka`nler ashilg`an. Qorg`asin ha`m qalayi ka`nleri Jizzax walayatindag`i U`shqulashta, Tashkent walayatindag`i Ka`njaylaw ha`m basqa orinlarda da ashilg`an. Bulardin' en' baxalisi Ushqulash O`zbekistan aymag`inda nadir metallardin' bir qansha ka`nleri tawilg`an. Qubla Nurata taw dizbegindegi Lang`ar, Quytosh, Zirabo`laq-Ziyovitdin dizbekleri de Inishka Shaqilqolon dizbegindegi Yarton Kamang`aron Qaratepa dizbegindegi Jom, Sariko`l, Sazag`an ha`m basqa orinlarda volfram ka`nleri tawilg`an. Uliwma O`zbekistanda 6 u`lken volfram ka`n bar. 140 qa jaqin orinda bolsa azli ko`p

volfram barlig'i aniqlang'an. Volfram ka'nleri ishinde Qo`ytosh ha'm In'ishga ka'nleride ko`p jillardan beri bul jerlerden qazip alinbaqta.

Hisar taw dizbeklerinin' arqa bo'liminde (Obizaran), Piskom taw`larida (Oygain), Qurama taw`larida (Shaugaz) ha'm basqa orinlarda molibden ka'nleri ashilg'an. Ha'zir molibden Almaliqda basqa metallar menen birge ko`p miqdarda qazip alinbaqta.

U`lkemizde 100 den ziyat qalayi ka'nleri barlig'i aniqlang'an. Biraq Bulardin' ha'mmesi kishi ka'nler bolip, olardan metall qazip alinbay atir. Qalayi ka'nleri barlig'i Samarqand walayatinin' Qarnab sho`li, Zirabulaq-Ziyautdin tawlarida, Tashkent walayatinin' Maydanko`l, Ken`ko`l, Sargardan Ahangaran platosinda ha'm Jizzax walayatinin' Nurata dizbekleri da aniqlang'an.

Vismut Piskom taw` dizbeginin' qubla-batis bo'liminde (Burshmulla aymag'i janinda) qazip alinbaqda. Bunnan tisqari Qurama dizbegindegi Qizilg'orda, Shatqal dizbeginde Toshgesgende ha'm basqa orinlarda vismut barlig'i aniqlang'an. Olar ko`binese qorg`asin-qalayi ha'm mis-molibden rudalari quraminda ushraydi. Vismuttin' ayirim ka'nleri Nurata Zirabuloq-Ziyovitdin ha'm Hisar dizbeklerinde ma`lim.

O`zbekistanda 50 den artiq sinap ha'm surma ka'nleri ashilg'an. Biraq olardin' qorlari az bo`lg'anlig'i sebepli qazip alinbaydi. Biraq respublikada birqansha sinap ka'nleri ashiliwi mu'mkin bolg'an aymaqlar bar. Bularg'a Molg'uzar-Tu`rkstan (Zamin ruda region), Zirabuloq-Ziyovitdin (Altinawil ruda region), Qizilqum (Quljuq-1, Quljuq-2 ha'm basqa rudalar regionlar) ha'm basqalar kiredi.

Respublikamiz aymag'i hasil metallarg'a bay bolip esaplanadi. U`lken zapasqa iye **altin** ka'nleri Qizilqum sho`linde Murin taw, Kokpatas ha'm basqalar

ashilg'an ha'm qazip aling'an. Bulardan tisqari Nurata, Shatqal ha'm basqa qatar orinlarda keleshekte oshilatug'in ka'nler ha'm ruda ko`rinisleri aniqlang'an. Aymag'ta bir qansha gu'mis ka'nleri de bar bolip esaplanadi.

3.Ximiyaliq shiyki zatlarinan O`zbekistan aymag'inda as ha'm kaliy duzlari bar. Bular ten'iz ha'm qurg'aqliq sharayatlarinda joqari yura bar Neogen ha'm turtlemshi da'wirlerde O'zsajil bolg'an. Joqari yura ten'izi sharayatinda payda bolg'an as ha'm kaliy duzlari Respublikanin' qubla-batis bo'liminde a'sirese ken' tarqalg'an. Bul aymaqta Baybishakon Hujaykon , Tyubiyetan, Aqbas, Laylimxon ha'm basqalar bar.

Kaliy duzlari yuura da'wirinde O'zsajil bolg'an bolip, ko'binshe as duzlari menen birge ushraydi. Olar Qashqadariya ha'm Sulxandariya walayatlari aymag'inda ornalasqan Tyubiyetan, Aqtas, Odomtosh, Aqmeshit atli u'lken ka'nler bolip esaplanadi.

Sanaat ko'lemine iye bolg'an u'lken fosfarit ka'nleri aniqlanbag'an. Molg'uzar, Nurata tawlari ha'm Surxandariya sho'kpeleride olardin' u'lken zapasina iye ka'nleri ashilg'an.

Fergana sho'kpeleri qir adirlarinda bir qansha tektonikaliq strukturalarida (Qizilarsha A'ndijan, Qurshob ha'm basqalar) bar ha'm palyogen jatqiziqlari Hisar dizbegi arqa-batis tarmaqlarinda polyogen jatqiziqlari ha'mde Usturt platosindag'i polyogen ha'm yura jatqiziqlari altin gu'girt barlig'i aniqlang'an. Ha'zirgi waqitta O'zbekstanda altin gu'girt ga'zin tazalawshi Muborak zavodi bul shiyki zat beriwshi tiykarg'i derek esaplanadi.

Shatqal ha'm Qurama taw dizbekleri, Hisar dizbeginin' qubla-batis tarmaqlari aymaqlarinda, Nurata dizbekleri tawlarinda flyurit ka'nleri ashilg'an.

4. Alyuminiy shiyki zatlarine kaolin, alunit ha'm boksitlar kiredi. Ahangaran ko'mir ka'n qazilib aling'an orinda kaolinnin' u'lken qorlari barlig'i aniqlang'an.

Alinuttin' aniqlang'an ka'nleri Qurama, Shatqal, Qarjantaw` dizbekleri janbawirlarinda ornalasqan.

U'lkemizde sanaat a`hmiyetke iye bo'lg'an joqarii sipatli boksit ka'nleri izertlenip atr. Nurata taw`lari Qizilqum, Hisar tawlarinda o`rta ha'm to'men siratli bir qansha kishi boksit ka'nleri ashilg'an.

Ventonitli ilaylar Qashqadarya welayatidagi Oshqamar, Samarqand welayatidag`i U`lken qo`rg`asin ha`m basqalar kiredi. Olar por ha`m paleogen dawirlerinde payda bolg`an.

Metall emes shiyki zatlar O`zbekistanda ko`plep tawilg`an. Respublikada 30 dan ziyat grafit ka`nleri bar bolip esaplanadi. Olardan u`lken ka`n Quljuqtaw` dizbegindegi Toshqazg`anda ashilg`an ha`m qazib alinbaqda. Ka`ndegi mineraldin` qorii 7 min` tonnag`a jaqin. Grafit taw jımsı mısalı a`piuayı qara qa`lemnin` strejeni (ushi) bolıp tabıladı.

Sultan-Wa`yis dizbegi Qubla Fergana ha`m Hisar dizbeklerinde asbest ka`nleri tawilg`an, biraq olardan shiyki zat qazib alinbaydi. Malg`uzor dizbegindegi Sharaqsoyda ha`m Qarjantaw` dizbegindegi korund ka`nleri ashilg`an. Qurama dizbegindegi Almabulaq, Shatqal dizbegindegi Sargordonda, Orayliq Qizilqumdagi Oqtoshda ha`m basqa jerlerde qimmat bahali taslardan topaz tawilg`an. O`zbekstannin` 30ga jaqin orinlarda biryuza barlig`i aniqlang`an. Bulardan tiykarlari Qurama dizbegindegi Ung`urlikan, Shaugaz, Urgaz, Qalmoqqir, Aqtopiraq, Qaratepa dizbegindegi Ibrohimata, Samarqand, Qizilqumidagi Ayaqoshi, Irlir, Ominzo taw`, Murun taw`, Toshxoza, Aytim ha`m basqalar. Ametist Piskom da`ryasinin` joqari ag`isi Miska`n, Maydanqo`l ha`m

basqa aymaqlarda tawilg'an. Zirabuloq-Ziyoviddin tawlarindag'i Qunjak, Kuxitang dizbegindegi Ajinakamrir ha'm basqa u'n`g`irlerde mramor ha'm onikstin u'lken' qorlari barlig'i aniqlang'an. Bulardan tisqari, O`zbekstan aymag'inda yashma, nefrit, lazurit ha'm basqa qimmat bahali ha'm yarim qimmat bahali taslar barlig'i aniqlang'an. Kvarts qumlarinin' u'lken qorlari bar. Bularga Tashkent welayatindagi Mayskiy ka`ni, ha`mmesi bolib 13 ta ka'n bar.

6. Qurilis materiallari. O`zbekistan qurilis materiallarina (saz topiraq, qum, shag`al, ha`ktaslar, gips, mramor ha'm basqalar) juda bay. Gerbish ha'm basqa qurilish materialari sipatinda ha'm gu`lalshiliqda o`zbek xalqi a`yyemgi zamanlardan paydalanip atirg`an saz topiraqlar (lyosslar) respublikanin' taw`li ha'm taw`aldi aymaqlarida ken' tarqalg'an. Olar tiykarinan da`ryalardin` o`rta ag`isindagi terrasalarda ha'm taw`aldi tegisliklerinde, a`sirese u'lken maydanlardi iyelegen. Da`rya alablarinda qum ha'm shag`allar shebenlerdin` qorlari ushirasadi. Qumlar tiykarinan da`ryalardin' to'mengi ag`isinda, shag`allar bolsa taw`aldi ha'm taw`li aymaqlarinda tarqalg'an. Taw` ha'm taw`aldi aymaqlarinda ha`ktaslardin' ko`plep qorlari bar. Olar ha`k tas, tsement ha'm basqa qurilis materiallari sipatinda ken' paydalanilg`an. O`zbekistanda **gipstin'** bir qansha ka'nleri bar. Olardan en' irisi Usturtte ha'm Qubla O`zbekistanda jaylasqan.

Mramor ka'nleri Nawayi welayatindag'i G'azg`on, Samarqand welayatindag'i Omonquton, Tashkent welayatindag'i Arqutsay ha'm basqalar. Bunnan tisqari, bir qansha mramor ka'nleri bar. Olardin' ko`pshiligi joqari sapali ha'm ren'li mramorlar toparina kiredi. Sonin' ushin olar Samarqand, Buxara, Qalasisabaz qalalarinda qurilg'an. Tariyxiy esteliklerinde tiykariy bezek tasi spatinda isletilgen. G'azg`on mramori ja`han ko`rgizbelerinde ko`p marte birinshi

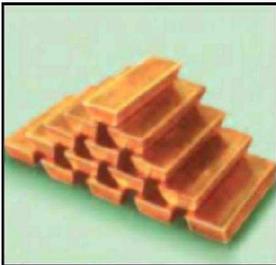
o`rindi iyelegen. Kazip alinip atirg`an mramorlardan respublikamiz qalalarindag`i belgili imaratlardi, ma`selen, Nawayi atli opera ha`m balet teatri, Xaliqlar Doslig`i atindag`i madeniyat sarayi, Tashkent metrosi ba`ndirgilerin ha`m tu`rli miyraslardi bezewde ken` paydalanilmaqta.

7. Hidro-mineral bayliqlar. Hidro-mineral bayliqlerina onin` jer asti suwlari kiredi. Respublika aymag`inda tarqalg`an taw` jinislarinin` ko`pshiliginde suwli qatlamlar bar. Hidrogeologlarinin` ko`p jilliq alip barg`an tekseriw isleri na`tiyjesinde respublika aymag`inda 100 den artiq jer asti suw ka`nleri barlig`i aniqlang`an. Usinida aytip o`tiw kerek aymag`ta tarqalg`an taw jinislari ishinde jer asti suwlarina en` bayi to`rtlemshi da`wir jatqiziqlari esaplanadi. Respublikanin`

-keste

JER ASTI BAYLIQLARININ` XALIQ JOJALIG`INDA PAYDALANIW JOLLARI

Janlg`ilar (energetik)	Metall emes jer asti bayliqlari (ruda emes)	Metallar (rudali)
Tasko`mir	- Qurilis materiallari (qum, saz ılay, bor ...)	Qara, ren`li, qımbatbaxa ha`m radioaktiv metallar

		<p>(altin)</p>
<p>Torf</p> 	<p>Qimmat baha ha`m islew beriwshi taslar(almas,</p> 	
<p>Janiwshi slanetsler</p> 	<p>-Ximiyaliq shiyki zatlar(gips, kaliy ha`m as tuzi)</p> 	
	<p>Metallurgiya shiyki zatları (asbest, issiqliqqa chidamli ilaylar...)</p> 	

taw`li bo`liminde aniqang`an dushshi jer asti suw qorinin` u`shden eki bo`limi to`rtlemshi jatziziqlarida payda bolg`an, ushden bir bo`limi bolsa tegislik bo`limine tuwri keledi. Tegislik bo`limindegi dushshi jer asti suwlarinin` tiykariy bo`limi A`mudarya deltasinda ornalasqan bolip ol A`mudarya ha`m u`lken kanallardan jer astina sinip kirgen suwlar bolip esaplanadi. U`lkemizdin` taw`li bo`liminde ken` tarqalg`an palezoy da`wiri hak taslarinda u`lken ko`lemde karst

suwlari payda bolg'an. Bul suwlardin' ma`lim bo`limi dariya ha`m taw jan bawirlarinda bulaqlar spatinda jer ju`zine shig`ip jatir, olardan ko`plep kishi-kishi da`ryalar baslanadi awil xalqi suw menen ta`minlenedi. Hidrogeolog mag`lumatina qarag`anda, ha`zir 350 den artiq u`lken bulaqlar suwinan xaliq suw menen ta`minleniwde paydalanilmaqta. O`zbekstan aymag`inda sonday bulaqlar bar, olardin' suwi quraminda tu`rli ximiyaliq zatlar bar, ayrimlarinda suwnin' temperaturasi joqari bolip esaplanadi. Bularg'a Surxandarya walayatindag'i Xojai Pok, Gram, Obi-shifo ha`m basqalar, Tashkent walayatnida Arashan bulaqlarin misal qilib ko`rsetiw mu`mkin. Aymag`ta tarqalg'an jer asti suwlarinan ha`zir ju`da ken' paydalanilmaqda. Ha`zirge shekem bul suwlardin' payda boliw qorlari qurami ha`m xaliq xojalig`inin' tu`rli tarawlarinda paydalaniw maqsetinde Mirzaevtin' mag`luwmatina ko`re, 25 min`nan ziyat parmalar (skvajinalar) qollanilg'an. Bulardan tisqari O`zbekistanin' bazi bir aymaqlarinda mineral ha`m termal suwlar ashildi. Bulardan tiykarilari Fergana sho`kpelerindegi Shimyon, Polvontosh, Xujaobod, Shursu, Arqa So`x, A`ndijan, Shortoq, Qubla Ushqizil, Kukayti, Xoudag, Samarqand walayatindag'i Nagornaya, Buxara walayatinag'i Maxasa, Qarako`l ha`m basqalar. Bul suwlardin' quraminda tu`rli ximiyaliq zatlar barlig`i ha`m temperaturasi joqari bolg`anlig`i sebepli olar ashilg`an orinlarda qatar dawalaniw orinlari qurilg`an ha`m tu`rli keselliklerdi dawlawda paydalanilmaqda.

II-BAP. MEKTEP GEOGRAFIYA SABAQLARINDA JER ASTI BAYLIQLARI OQITIWDIN` METODLARI HA`M O`ZINE TA`N QA`SIYETLERI

II-1. Jer asti bayliqların geografiya sabag`ında u`yreniw metodlari

Geografiya sabaqlarında jer asti bayliqların oqitiw metodların tan`law ju`da za`ru`r wazıypalardan biri esaplanadı. Eger metod natuwrı tan`lang`an bolsa, oqitiwshı h`a`m oqıwshının' birgeliktegi iskerligi na`tiyjesiz bolıp qaladı. Sonın`

ushın oqıtıw metodların tan'law belgili bir printsip tiykarında alıp barılıwı za'ru'r. Olar to'mendegilerden ibarat.

«Tan'lang'an metod» o'tiletug'ın temanın' mazmunına sa'ykes keliwi kerek. Bul metodın' na'tiyjeliliginin' birinshi sha'rti esaplanadı. Ko'binese bir tu'rdegi mazmung'ı iye sabaq o'tiwde bir metodtı qollanıw ko'p jag'daylarda na'tiyje bermeydi. Sonın' ushın oqıtıwshılar h'a'm oqıwshılardıń iskerligine sa'ykes keletug'ın metodlardı tan'law kerek. Bunda oqıwshılardıń biliw imkaniyatları, olar a'melge asıratug'ın iskerliktin' quramalılg'ı, waqtı, geografiya kabinetinde za'ru'r dereklerdin' bar yaki joqlıg'ı metod tu'rin anıqlap beredi.

Oqıtıw metodın tan'lag'anda oqıwshılardıń biliw qa'biletin esapqa alıw printsipi baslı orın tutıp, bunda to'mendegilerge itibar beriledi:

Oqıw temasının' quramalılg'ı;

Teoriyalıq bilimler ko'lemi;

Klass oqıwshıları da'rejesi;

Oqıwshılardıń o'z betinshe jumısların orınlaw qa'bileti;

Geografiya biliminin' o'zgesheliklerin esapqa alıw printsipi; Geografiyalıq bilim beriwidin' o'zgesheliklerine qarap to'mendegi tu'rlerge bo'linedi.

- geografiyalıq qubılıslardıń sırtqı ko'rinisi h'aqqındag'ı bilimler. Bul bilimler oqıwshılarda u'yrenilip atırğ'an waqıyalar h'aqqındag'ı elesletiwlerdi qa'liplestiredi: Ma'selen: tawlar, tog'aylar, gu'ller, ko'ller, da'ryalar, kartalar h' t.b.

- geografiyalıq qubılıslar, kosmos ken'isligi h'aqqındag'ı bilimler; - geografiyalıq qubılıslardıń elementleri h'aqqındag'ı bilim. Bunday bilimge topıraqtın' o'nimdarlıg'ı, ıg'allıq, puwlanıw, intensiv h'a'm ekstensiv xojalıq, taw jınıslarının' qattılıg'ı, suwdın' duzlılıg'ı xojalıq, taw jınıslarının' qattılıg'ı, suwdın' duzlılıg'ı, temperaturası h'a'm t.b.

- geografiyalıq protsessler h'aqqında bilim. Bug'an samal, jawınlar, suw eroziyası, su'riletug'ın jerler, jer silkiniwler, o'ndiris protsessleri, migratsiya, urbanizatsiya, h'a'm t. b. protsessler kiredi;

- geografiyalıq ortalıq h'a'm qubılıslardıń du'zilisi h'aqqındag'ı bilim. Bug'an jer qabatınıń du'zilisi, jerdin' ishki du'zilisi, awıl xojalıg'ının' du'zilisi, topıraqtıń du'zilisi, xalıq xojalıg'ının' du'zilisi, h'.t.b.

- geografiyalıq qubılıslar arasındag'ı baylanıslar h'aqqındag'ı bilim, ma'selen, sebep h'a'm aqıbetler, sutkalıq, kosmoslıq, funktsional baylanıslar.

Bulardıń h'a'r biri o'z aldına oqıtıw metodların qollanıwdı talap etedi.

Qollanılatug'ın metodlar to'mendegi talaplarg'a juwap beriwi tiyis:

a) metodtıń ta'rbiyalıq a'h'miyeti oqıwshılardıń rawajlanıwına, qızıg'ıwshılıg'ına ta'sir ko'rsetiwi kerek;

b) tan'lang'an metod ilimiy jaqtan qanshelli tiykarlang'an bolsa, sonshelli anıq bolıwı kerek;

v) metod g'alabalıq bolıwı kerek;

g) metod na'tiyjeli bolıp oqıw materialların bekkem iyelewge bag'darlang'an bolıwı za'ru'r.

Paydali qazılma baylıqların geografiya sabag`ında u'yreniw metodlarında pedagogikalıq texnologiyalardan paydalaniw ha`m olardı sabaq protsessinde qollanıwdı tiykarlag`i waziypa etip qoymaqta. Sabaq protsesslerin sipatli sho`lkemlestiriwde test sorawlari menen islew, statistikaliq mag`liwmatlar ha`m olardı analiz qiliw, tarqatpa materiallar, oqiw ko`rgizbeli qurallar (karta, atlas, ha`m globuslar), plakatlar ha`m texnik qurallardan ha`mde basqalardan paydalaniw maqsetke muwapiq bolıp tabiladi.

Ulıwma bilim beretug'ın orta mekteplerde geografiya ta'limi izbe-iz tekshe ta'rizli alıp barılıp, to'mengi klasstan joqarı klasslarg'a qaray quramalasıp baradı. O'tilgen mag'lıwmatlar qaytalanıwg'a jol qoyılmaydı, jan'a mag'lıwmatlar ilgeri o'tilgen mag'lıwmatlar tiykarında beriledi. Bul oqıwshılardıń jan'a mag'lıwmatlardı, ulıwma sabaqtı jaqsı h'a'm tolıq o'zlestiriw imkanın beredi.

Geografiya (tabiiy) predmetinin' ayırım kursların u'yreniw ta'rtibi to'mendegilerden ibarat:

- IV klass – Ta'biyat tanıw

- V klass – Ta’biyiy geografiya baslang’ish kursı
- VI klass – Materikler h’a’m okeanlar ta’biyiy geografiyası
- VII klass –Orta Aziya tabiiy geografiyası kursı, O`zbekistan tabiiy geogrifiyası kurslarında

Ta’biyiy geografiya kursında bir qansha bilimlar sisteması bolıp olar: geologiyalıq-geomorfologiyalıq, klimatlıq, gidrologiyalıq h’a’m TTK lar h’a’m t.b. Usı h’a’r bir sistemag’a teoriyalıq, empirikalıq bilimlar, anıq ko’nlipeler kiredi. Ma’selen, h’awa-rayın baqlaw, klimat kartaların oqıw ko’nlipeleri kirip, bilimlar h’a’r bir klassta rawajlandırılıp barıladı.

-keste

Geologiyalıq- geomorfologiyalıq bilimlardın’ rawajlanıwı			
IV klass	V klass	VI klass	VII klass
Taw jınısları, unıraw,jemiriliw protsesi (t ⁰ , samal h’a’m suw ta’sirinde), jer astı baylıqların qorg’aw	Jerdin’ ishki du’zilisi, atmosfera,taw jınısı, tegislikler, taw h’a’m tegisliklardın’ ishki h’a’m sırtqı ku’shler ta’sirinde o’zgeriwi. İnsan do’retiwshiliginin’ relefke ta’siri.	Jer qabıg’ı, materik h’a’m okean jer qabıg’ına qarap h’a’reketshen’ bo’limleri. Jer qabıg’ı du’zilisi Okean tu’bi relefi. Qurg’aqlıq relefi. .	Geoxronologiyalıq keste, platforma, geosinklinal, tu’sinikleri. tektonikalıq karta, relef.

Mısal retinde: VI klass – Materikler h’a’m okeanlar ta’biyiy geografiyası kursında ta’jiriyebe metodın paydalanıw arkalı Afrika materigindegi jer astı paydalı qazılma baylıqlarının` payda bolıwı a temasın ondag`ı geologiyalıq ha`reketlerdi ha`m payda bolatug`ın jer astı baylıqların oqıwshılarg`a u`yretiu maqsetimiz. Usı temanı u`yreniwde jer astı baylıqlarının` payda bolıwı geologiyalıq protsesslerdi video fil`mler arqalı ta’jiriyebede ko`rsetiw mu`mkin.

Afrika materigi har tu`rli jer astı qazılma baylıqlarg`a bay u`lke. Bunda magmalıq taw jınıslar ko`p tarqalg`an, sol sebebli rudalı paydalı qazılmalar ko`p

ushirasadi. Shig'is ham Qubla Afrikada jer asti bayliqlari jerge jaqin jatqanlig'ina baylanisli ashıq usılda qazıp alinadi. Afrika almaz qazıp shig'arıwda dun'yada birinshi orında iyeleydi. Qadimgi kristall jınıslardan temir rudası, xrom,mıs, qalayı, uran, altın qımbaxa taslarg`a bay. Belgili «mıs regionı» Zambiya ha`m Kongo demokratik respublikası shegara zonasında jaylasqan. Materiktin` oypatlıq zonasında ulken territoriyada sho`gindi taw jınısları jaylasıp, ol jerlerde tas ko`mir, neft`, tabiiy gaz, marganets rudaları, tuzlar, fosforitlar ko`p tarqalg`an.

Jer astı baylıqlarının` qurılısta ko`p paydalanatug`ın sho`gında taw jınıslarının payda bolıwın ta`jiriybede to`mendegishe ko`rsetiw mu`mkin. Bunın` ushın 1 litr shiyshe bankag`a yarım litr suw quyıladı. Og`an qum h`a`m saz salınadı son` banka silkitiledi. Silkiw protsesinde qum h`a`m saz ılay suw menen aralasadı h`a`m ılay payda boladı. Sonnan keyin banka stol u`stine qoyılıp tındırılıdı. Tındırıw protsesin oqıwshılar baqlap turıwları kerek. Tındırıw protsesinde banka tu`bine da`slep awır jınıs yag`nıy, qum tu`sip qum qatlamı payda boladı son` jen`ilirek saz qatlamı sho`ge baslaydı h`a`mde qum qatlamı to`besine saz (ılay) qatlamı h`asıl boladı, onın` to`besine suw qatlamı jaylasadı.

МЕКТЕП ГЕОГРАФИЯ САБАQLARINDA ТАБИЙБИ РЕСУРСЛАРДЫ U`YRENIW TEMASIN OQITIWDIN` O`ZINE TA`N QA`SIYETLERI

Oqiw protsessin jan`a pedagogik texnologiyalar tiykarında sho`lkemlestiriw maqsetinde «Mashqalali oqitiw», «Aqiliy hu`jim», «Klaster», «Bumerang», «Zig-zag» siyaqli ta`limnin` zamanago`y, interaktiv usıllarınan ken` paydalaniw pedagog kadrlar tayarlaw jan`a basqishinin` tiykarin quradi.

Joqarida aytqanimizday, zamanago`y pedagogik texnologiyalar tiykarında oqiw shinig`iwlarin o`tiwde ko`plep metodlar qollaniladi. Biz to`mende pikir ju`ritpekshi bolg`an «O`zbekistan jer astı baylıqları» temasin «Zig-zag» metodi tiykarında o`tiw rejelestirilgen.

«Zig-zag» metodi sabaqta ha`m klastan tisqari tu`rli geografiyaliq a`debiyatlar menen tanisiwda o`tilgen temalardi yadta saqlaw ha`m erkin bayan ete aliw ha`m sol tiykarda barliq oqiwshilardi bahalay aliwg`a ja`rdem beredi. Bul metodtan paydalang`an halda «O`zbekstan jer astı baylıqları » temasi kishi toparlar jag`dayinda o`zlestiriledi.

1-basqish 4-5 oqiwshidan ibarat kishi toparlar du`ziledi. Keyin ala bul toparlarga`a tema teksti reje tiykarinda tarqatiladi. Bizin` temamız aldinnan nomerlengen to`mendegi 4 rejeni o`z ishine aladi.

1. Suw resurslari.
2. Jer resurslari.
3. Mineral resurslar.
4. Klimat resurslari.

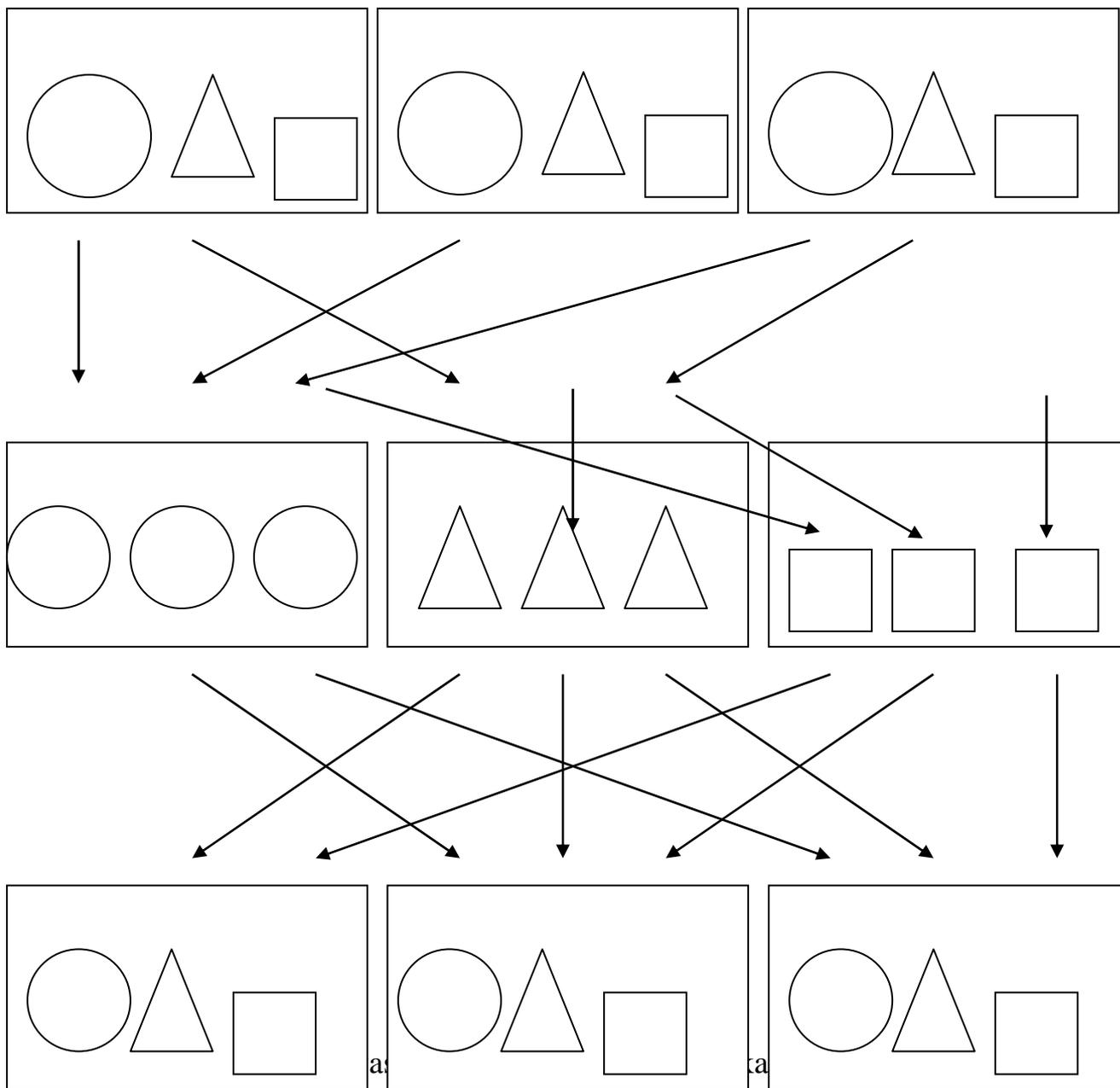
Joqarida ajratilg`an bul kishi toparlarga`a tema tekstinen tisqari ha`r bir qatnasiwshig`a 7- klass «Orta Aziya ta`biyiy geografiyaliq atlası» tarqatpa material sipatında beriledi. Doskag`a bolsa Orta Aziyanın` ta`biyiy kartasi ilip qoyiladi.

- basqish. Tema tekstleri geografiyaliq atlas yamasa O`zbekistan ta`biyiy kartasi ja`rdeminde da`slep jeke ta`rtipte, son` topar ag`zalari menen g`arezsiz jag`dayda u`yreniledi.

3-basqish. Onda nomerlengen temanın` rejeleri oqiwshilar ta`repinen tu`rtiledi.

4-basqish. Kishi toparlardag`i birdey nomerli qatnashishlar ayrim stol do`gereginde birlesedi. Usidan keyin qatnashishlar oqitiwshi ha`m oqiwshi

«ZIGZAK» metodi

rolinde qatnasadi. Tema rejesin tu`sindirip atirg`an oqitiwshi da`slep temani karta tiykarinda bayan etip beredi, oqiwshilar bolsa oni u`yrenedi.

Berilgen sorawlar tiykarinda oqiwshilar o`z bilimlerin sinap ko`redi.

Oqitiwshi bolsa bul protsessti diqqat penen baqlap, tiyisli juwmaq shig`ariwg`a ja`rdem berip turadi.

Bahalawda soraw –juwaplardag`i qatnasiwshi, kartani oqiy aliwi, bildirilip atirg`an obiektlerdi ko`rsete aliwi ha`m sipatlawi esapqa alinadi. Kontur kartalardag`i jer astı baylıqlarınin` su`wretleniwi de ayriqsha itibarg`a aliniwi za`ru`r. Sonday-aq test sorawlarinan da paydalanıw maqsetke muwapiq bolip tabiladi. Jer astı baylıqları temasi bul metodtan paydalanıp o`tilgende to`mendegi abzallıqlarg`a erisiledi.

- salıstirg`anda u`lken ko`lemge iye bolg`an tema oqiwshılar ta`repinen g`arezsiz o`zlestiriw imkaniyati artadi

kishi topar ag`zalarinin` usi metod tiykarında birdemligi ja`need bekkemlenedi.

Jer astı baylıqların u`yreniw temasin oqıtıwdın` o`zine ta`n qa`siyetlerine ta`biyiy geografiya baslang`ısh kursı sabaqlıg`ınan orın alg`an «Jer qatlamındag`ı baylıqlar» temasin u`yreniwde sabaq protsesinin` sho`lkemlestiriliwi to`mendegishe:

Sabaqtın` maqseti: Oqıwshılarg`a jerdin` du`zilisi geologiyalıq protsessler (endogen, ekzogen), jer astı baylıqların qurawshı kristallar minerallar, taw jınıslar, magmatizm, sho`gindi diagenesi (jıynalıwı), metamorfizm qubılısları h`aqqında mag`lıwmat beriw arqalı olarda Jer astı baylıqları turleri ha`m xalıq xojalıg`ında qollanıw jolları tuwralı tu`siniklerdi payda etiw.

Sabaq protsessinde a`melge asırılıwshı wazıypalar:

1. Oqıwshılarg`a paydalı qazılmalar baylıqlar payda bolıw jag`daylarına uyretiw.

2. Oqıwshılar ta`repinen jer astı baylıqları, geologiyalıq protsessler minerallar, taw jınıslar, magmatizm, sho`gindi diagenesi (jıynalıwı), metamorfizm qubılısları ta`rizli tu`siniklerdin` o`zlestiriwine erisiw.

Sabaq teması: Jer astı baylıqları

Sabaqtı qurallandıruw: Du'nya ju'zi geologiyalıq kartası, «ta'biyiy geografiya» baslang'ısh kursı sabaqlıg'ı, Orta Aziya tabiiy kartası, O`zbekistan geologiyalıq ha`m paydalı qazılmalar kartaları.

Sabaq protsessinde qollanıwshı metodlar: lektsiya, gu'rrin', soraw-juwap, «klaster» metodi, «kishi toparlarda islew» metodi, sabaqlıq penen islesiw metodi

Sabaqtın' rejesi:

1. Jer qatlamındag`ı baylıqlar degenimiz ne?
2. Jer astı baylıqları degenimiz ne?
3. Geologiyalıq protsessler, minerallar, taw jınıslar
4. Jer astı baylıqları payda etiwshi qubılıslar
5. Jer astı baylıqları tu`rleri ha`m xalıq xojalıg`ında qollanıw jolları

Sabaqtın' barısı:

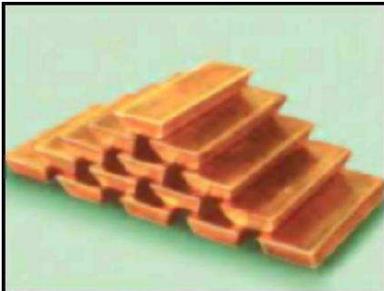
I. Bayan etiw arqalı oqıw materialı mazmunı h'aqqında oqıwshılarg'a teoriyalıq bilimlerde beriw.

Tema quramalı bolg'anlıg'ı sebepli, onın' mazmunı oqıtıwshı ta'repinen bayan etiw tiykarında ashıp beriledi. Bayan etiw protsesinde oqıtıwshı jer astı baylıqları suwreti, jer astı baylıqları kartasınan paydalanıladı.

II. Sa'wbetlesiw arqalı temada o'zlestirilgen bilimlerde bekkemlew.

Usı orında oqıwshılar oqıtıwshı ta'repinen ortag'a taslang'an to'mendegi sorawlar boyınsha o'z pikirlerin bayan etiwleri mu'mkin:

1 Табий ресурслар h'a`m olarg`a ta`sir etiwshi geologiyalıq protsesslerdin` bir-birinen o'zgesheligi?

Adamzattin` jer astı baylıqlarınan paydalanıw jolları		
<p>Kurılıs materialların islep shıg`arıwda (mramor)</p> 	<p>Metall islep shıg`arıwda(alтин)</p> 	<p>Yuvelir tovarların islep shıg`arıwda (brilliant)</p>
<p>Mineral janılg`ı alıwda (neft`)</p> 	<p>Idıs predmetlerin, turmushta foydalanadigan buyimlarni(saz ılay)</p> 	<p>Dekrativ san`at do`retpelerin islewde,suvinarlari (biryuza)</p>
<p>Mineral to`ginlerdi islep shıg`arıwda (fosforit)</p> 	<p>San`at do`retpelerin (malaxit)</p> 	<p>Meditsinada (gips)</p>

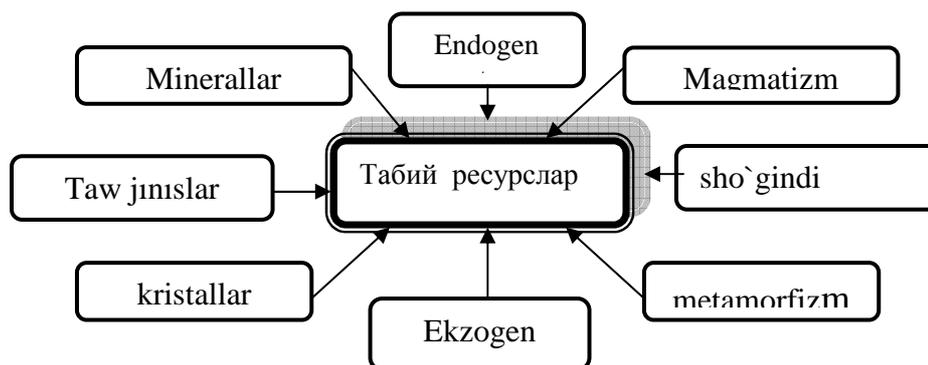
2. Jerdegi jer astı baylıqları menen okeandag`ı qubılıslar arasında qanday baylanıslılıq bar?

3. Jasap turg'an jerimizde qanday jer astı baylıqları bar ha`m qay jerlerde isletiledi?

III. «Klaster» metodu ja`rdeminde bilimlerdi bekkemlew.

Klass oqıwshıları topar yaki ja`ma`a`t arasında «jer astı baylıqları» temasının` ulıwma a`h`miyetin ko`rsetiwshi klasterdi payda etedi. Bunda oqıwshılar o`z betinshe jumıs alıp baradı, oqıtıwshı olardıń alıp barıp atırg'an jumısın baqlap turadı, za`ru`r orınlarda olarg'a ma`sla`h`a`tler beredi.

U`yrenilgen tema boyınsha ta`jiriybe sınaw jumısları natiyjesinde to`mendegi jer astı baylıqların payda etiushi faktorlar h`aqqında klaster jaratıladı.

- su`wret. Табиий ресурслар

IV. «Kishi do`retiwshilik jumıs» temasında diktant jazıw arqalı bilimlerdi bekkemlew.

Oqıwshılarg'a sabaq son`ında yamasa u`y tapsırmasın ushın qorshag'an ortalıqtı u`yreniw maqsetinde o`zleri jasap turg'an territoriyada qanday jer astı baylıqları h`a`m ka`nlerdi anıqlaw h`a`m og'an geografıyalıq sıpatlama jazıw wazıypası beriledi. Oqıwshılar usı wazıypanı orınlawda jergilikli ta`biyiy

obektlerge tiykarg'ı itibarın qaratıwları za'ru'r. Bul tapsırma olardıń o'tilgen tema boyınsha jeterli da'rejede bilimge iye bolg'anlıqlarınan derek beredi.

Жуўмақлаў.

Жуўмақластырып айтқанда биз бул жумыста Орта Азияның таўлы провинциясының хэм ондағы тәбийий-географиялық районлардың тәбийий шараятын, рельеф өзгешеликлерин, хэр түрли тәбийий процесслерди үйрениўден ибарат болып табылады.

Орта Азияның таўлы провинциясының тәбийий-географиялық районларын үйренгенимизде бул районлардың рельеф өзгешеликлериниң хэр қыйлы екенлигин, климатындағы кескин континенталлықты айтып өтиўимизге болады. Кескин континенталлы климат шараятында қәлиплескен тәбиятының, тарқалған өсимлик хэм ҳайўанат дүньясының бир-биринен хэр қыйлы екенлигин аңлаўымызға болады.

Соның менен бирге үлке ресурслары арқалы халық хожалығын раўажландырыўда булардың хәммеси үлкен потенциал күшке ийе екенлигинен дәрек береді.

Орта Азия шийки зат ресурслары экономикада жүдә үлкен әҳмийетке ийе. Минерал шийки зат тийкарында саанат тармақлары раўажланады, булар тийкарғы ресурс есапланады.

A`debiyatlar dizimi:

1. Karimov I.A.. O`zbekiston XXI asr busag`asida: xavfsizlikka taxdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T.:O`zbekiston, 1997.
2. Karimov I.A. Bosh maqsadimiz-keng ko`lamli islohotlar va modernizatsiya qilish yo`lini davom ettirish. T.2013
3. Avezxodjaev X., A.Palbekov Litologiya, geoximiya i poleznie iskopaemie mezazoyskix otlojeniy Karakalpakii. T.:Fan. 1976.
- 4.G`ulomov P., Qurbaniyazov R.. Tabiiy geografiya boshlang`ich kursi darslik. 5-sinf uchun. T.2003.
5. A.Soatov, A.Avdulqasimov, M.Mirakmalov Geografiya (Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi). 6-sinf uchun.T.2013
6. P.G`ulamov, X. Vaxobov,P.Baratov, M.Mamatqulov Geografiya (O`rta Osiyo tabiiy geografiyasi O`zbekiston tabiiy geografiyasi). 7-sinf uchun.T.2009
7. Orazov K. Qaraqalpaqstannin` geologiyaliq qisqasha ocherki. No`kis .1969.
8. Samanov J., K.Qurbaniyazov., A.Palbekov., Dj.Ibragimov. Geologiya i poleznie iskopaemie Karakalpakii. T.:FAN, 1972.
9. Umarov E. Qaraqalpaqstan Respublikasinin` ekonomikaliq ha`m sotsialliq geografiyasi. No`kis, 2002.
- 10.Vaxabov X., Gaypova R., Tursinov M. Geografiyani oqitich metodikasi Nukus,2010
11. Ma`tmuratov K., Yuldashev J. Qaraqalpaqstan respublikasinin` suo` ha`m mineral bayliqlari. No`kis.1977
12. Matmuratov J. Qaraqalpaqstannin` ta`biy sha`rayati ha`m ta`biyiy resurslar.
13. Gulyamov P.N. Geografiya va tabiatdan foydalanish. T., 1985.
- 14.Hasanov I.A., G`ulomov P.N. Oрта Osiyo tabiiy geografiyasi. T.2003.
15. UzZIYOnet saytlari